

Міністерство культури і мистецтв України
Харківський державний інститут культури

Культура України

Збірка статей
Випуск 4

Бібліотека ХДАК
інв. № 431748

Харків ХДІК 1997

І.В.Щербіна

СУТНІСТЬ ТРАДИЦІЙНОГО ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ НА УКРАЇНІ

На сучасному етапі розвитку всесвітньої культури першочерговою постає проблема «екології культури». Саме культура нації є своєрідною мірою цивілізованості народу. Водночас, вона є своєрідним генетичним зв'язком між поколіннями.

Формування і розвиток української культури відбувались протягом століть у русі світового культурного процесу. На жаль, в своїй більшості, ці процеси здійснювались за умов відсутності державності. Такі умови розвитку культури стали головними чинниками руйнації культури. Разом з тим вони сприяли зародженню в українському інтелектуальному поступі формування і реалізації національної ідеї національної незалежності, яка стала стержнем української духовності.

В умовах становлення Української незалежної держави, яка вступила на демократичний шлях розвитку, спостерігаються позитивні зрушення піднесення духовності суспільства, зокрема здійснення конкретних заходів щодо вшанування пам'яті предків.

Саме фольклор є найстародавнішою ділянкою гуманітарних знань і досвіду людини в різних сферах її фізичної та духовної діяльності і виступає своєрідним генотондом нації. Він зберігає системно пов'язані між собою всі три ціннісні джерела - доетнічні (архетипні), етнічні й національні, яскраво розкриваючи «Дух» нації.

Слід зазначити, що дослідження української культури, починаючи з кінця ХУІІІ ст. [2, 36, 59, 110, 130, 131, 239; 13, 48-49; 19, 39], знаходяться у багатьох виданнях, монографіях, статтях як різних за обсягом та широтою використання матеріалу, так і за ступенем його розкриття. Однак, ми вимушені констатувати факт, що культура в Україні, особливо Слобожанська, й досі залишається сферою недостатньо вивченою в науковому плані.

Традиційні обряди - значна складова як фольклору, так і української культури взагалі. З давніх часів вони, перш за все, виконували функцію юридичних законів, що і стало головним чинником забезпечення їх певної стабільності протягом віків. Найконсервативнішою серед них виявилася шлюбна обрядовість. Вона увібрала в себе весь комплекс календарної та побутової обрядовості і є найяскравішим відображенням «національного духу» українського народу.

За визначенням багатьох учених, зокрема О.Потебні, М.Сумцова, Д.Багалія та інших, у цілісному уявленні весілля зі своїми магічно-міфічними, релігійно-християнськими, юридичними та сімейно-побутовими

рисами служить повним і яскравим проявом самотності народу як живого організму.

Так, професор М.Ф.Сумцов першим звернув увагу на те, що починаючи з 30-х рр. XIX ст. ученими було визнано важливе значення весільних пісень та обрядів, як визначних пам'яток минулого або сучасного народного побуту, котрі потребують наукового тлумачення /32 І,33, 2/. Фахівець довів, що весільна обрядовість почала формуватися відповідно до землеробсько-язичеського світоуявлення і сягає своїм корінням у первісне суспільство /33/ на певному етапі його розвитку.

Що ж стосується України, то ці коріння, на наш погляд, необхідно шукати починаючи з трипільської культури, в якій ми знаходимо витоки, що дозволяють визначити і усвідомити головні елементи української весільної обрядовості. Археологічні дослідження саме трипільської культури (приблизно 3500 рр. - 2000рр. до н.е.) свідчать про те, що трипільці жили великими селами; кожна сім'я мала окреме житло з глинобитною піччю та власним череп'яним посудом. Орнаменти жовтого, чорного й білого кольорів на посуді є своєрідним свідченням наявності магічних ритуалів та віри в надприродні сили серед населення Трипілля. Елементами трипільської культури вважаються культи богині - Великої Матері Всесвіту та плідності, обряди, які пов'язані з поклонінням Сонцю та Місяцю, Печі та Плугу тощо /1, 48; 27, 166-206; 30,9; 35,102; 37,123/. Вони є складовими весільної обрядовості. Можна припустити, що вже з часів трипільської культури існував певний комплекс весільних ритуалів, елементи котрого збереглися і до нашого часу. На жаль, сьогодні мало що відомо про занепад трипільської культури. Яким чином збереглися елементи трипільських культурних надбань, як технічного рівня так і духовного? Чи були трипільці предками слов'ян?

Досліджуючи весільну обрядовість і доводячи її стародавнє походження, М.Сумцов дійшов висновку, що всі народні гуляння первинно були складовими язичеського свята «Веселія», присвяченого служінню богу Сонця - Дажбогу. За його думкою, це свято дуже шанували стародавні слов'яни як свято, котре врівноважувало світовий порядок: за уявленням язичників в ньому брали активну участь боги та люди. Воно було сповнене комплексом певних ритуалів, які з часом відокремились в окремі обрядові комплекси за своїм функціональним призначенням. Весільна обрядовість слов'янських народів, зокрема українського, бере не тільки свої джерела, а і назву від цього свята /31,7;32,61-69;33,3,5/. Цієї ж думки дотримувалися К.Кавелін, Я.Головацький /16,48/ та ін. На підставі розбору музичної структури календарно-обрядових та ритуальних, а також весільних пісень, І.Земцовський, підтверджуючи висновки вчених XIX ст., розгортає їх у новому контексті, доводячи, що всі обряди направлені на досягнення однієї мети - забезпечити порядок і добробут як у соціумі, так і у власній сім'ї /18/.

Саме шлюб є формою санкціонування та регулювання в суспільстві взаємин між чоловіком і жінкою, відзначаючи їх права та обов'язки по відношенню один до одного, до дітей /8,84;10,11;14,18;16,33,34,136,157-158;29,5-6,12-13 та інші /. Перш за все він виконував юридичні і соціально-етичні функції, де головною його метою було закріплення моногамного шлюбу, як біологічного, так і соціально необхідного для продовження здорового роду.

За ствердженням видатного радянського етнографа С.Токарева, весільний обряд первинно існував як статеве табу:

- 1) заборонялося брати чоловікам жінок зі свого роду;
- 2) статеві відносини можливі лише між особами, котрі уклали шлюб.

Порушення табу супроводжувалося жорстоким покаранням. За своїм походженням воно не мало ніякого відношення до релігії, а лише з часом укладалося магічними ритуалами і набувало форми «весільної обрядовості» /36,133-134;152/. Так, Д.Багалій вважав, що «магізм весілля, як система цілого ритуалу, склався в епоху від переселення до татарської доби » /3,104/. Але повністю погодитись з цією думкою неможливо: беручи до уваги як історичні пам'ятки, наприклад, літописи Київської Русі, так і наукові розробки по дослідженню архаїчної культури, зокрема праці А.К.Байбурина та Н.В.Поповича /4;23/, можна зробити більш точні висновки.

Історичні пам'ятки, зокрема літописи /20,13-18;75-76,78,80....;21,10-11 та ін./, свідчать, що на Русі до прийняття християнства вже існували певні громадські закони. Саме з прийняттям християнства в 988 р. у Київській Русі почалася активна боротьба представників християнської культури, зокрема урядовців, з язичеством. Бажання більшості населення жити за традиціями своїх предків, зберігаючи своє рідне, і привело до своєрідного стану «консервації» традиційної обрядової культури.

Так, у «Церковному правелі» /датоване кінцем XII ст./ митрополита Іоанна йдеться про те, що простолодини у його час справляли весілля за язичницькими віруваннями /7,68/. Ф.Бусласв на підставі монастирських архівів констатував факт масового існування язичницького віросповідання на всій території феодально-роздробленої Русі в XI-XII ст. та на її окраїнах в XIII-XIV ст. /7,67/. Таким чином, можна стверджувати, що до X ст. весільна обрядовість за своїми ритуалами, котрі певно носили не тільки юридичну, а й магічну функцію, вже була остаточно сформована. Можливо, на той час, вона була близькою до весільних обрядів, котрі збереглися і виконувалися у XIX-поч. XX ст. на всій території України. Також можна припустити, що саме починаючи з XII ст. вона почала поступово трансформуватися і втрачати в свідомості людини своє первинне значення, набуваючи християнського забарвлення.

Досліджуючи архаїчну культуру взагалі, А.К.Байбурин та Н.В.Попович /4;24/ дійшли дуже цінного висновку, що в уявленні людини весь світ складається з взаємовідносин двох протилежностей: порядку і

хаосу, «свого» і «чужого». Для людини «своє» - це те, що належить людині, знайоме, а «чуже» - незнайоме і заряджене як благом, так і деструктивними тенденціями. Вони повинні бути в стані рівноваги, на принципах взаємності і еквівалентності. Саме порядок, у поширеному значенні, є благом для людини. «Чуже» знаходиться поряд з людиною і може проникнути в межі «свого» поза її бажанням, порушуючи рівновагу. Однак, людина безсила навести порядок у чужому «світі». Це справа інших субстанцій, зокрема богів. Людина може навести порядок лише в «своєму» світі. Тому для неї є необхідним складання певного звичаєво-правового комплексу (до котрого входить і весілля) для підтримки порядку у «своєму» світі та закріплення меж між «своїм» і «чужим» світами. Своєрідним засобом спілкування між двома світами є ритуал, до складу якого входять як обмін, так і жертвоприношення у різних формах. Мета його виконання – укласти максимально вигідний для обох сторін договір /4,3-5,9,15;24,19,46,48-49,75-76/.

За своєю структурою традиційний обряд є системою ритуальних дій, пов'язаних з певними дійовими особами (весільні чини) і предметами (символи, атрибути) /6,85;10, 11/. Точніше, весільний обряд складається з комплексу договорів між представниками «чужого» і «свого» світів на різних рівнях, де :

- 1) кожна дійова особа належить до «свого» і одночасно «чужого» світу на рівні соціуму, тобто, весільні чини, які належать до роду молодой, і є, відносно цього роду, представниками «свого» світу. Для роду молодого вони - представники «чужого» світу. Те ж саме стосується і весільних чинів, котрі належать до роду молодого. Свати на даному рівні виконують функції посередників між «чужим» і «своїм» світом, котрі і укладають договір між родами;
- 2) на сакральному рівні всі весільні чини - представники «свого» світу, а предмети виступають як
 - а) знаряддя охорони від «чужого» світу нижчого рівня ;
 - б) символи Богів - покровителів шлюбу;
 - в) атрибути та предмети жертвоприношення та обміну.

Функцію посередника між «своїм» та «чужим» світом на даному рівні виконували Волхв, пізніше чаклун, у XIX-XX ст. знавець ритуалу або хтось з весільних чинів, зокрема мати, сваха, дружка тощо. Саме під його керівництвом кожен рід виконував магичні ритуали і укладав сакральний договір з «чужим» світом / на підставі праць : 6;17,341-342;21,41-42,61;22,16;23,152;33,8-9;36,127-128,133-134;24,19-22,48-49,75-76/.

Упорядкування світу людини на рівні соціуму складає певний звичаєво-правовий комплекс. За висловом І. Гончаренко /12,8-9/, родина є середовищем формування ментальності і вдачі народу, зокрема характеру і долі людини. В середовищі українців велику увагу приділяли соціалізації особи, де громадська зрілість людини пов'язувалась зі здатністю створити

власну сім'ю і вести самостійне господарство. Підготовка до сімейного життя ніколи не сприймалась як особиста справа окремої родини. Саме громада мала певний вплив на практику підбору шлюбних пар та утворення сім'ї.

Літописці Київської Русі /21,41,42,61,2574;22,16,126;23,152/ свідчать, що коли людині приходив час одружуватись, вона, по-перше, зверталась до Волхва-чаклуна з метою отримати благословіння на шасливе одруження. Саме Волхв, як посередник між «своїм» і «чужим» світом, укладав сакральний договір з богом шлюбу - Ладом, «дабы его помощью брак добрый и любовный был...» /22,126/. Потім виконував ритуали жертвоприношення «чужому» світу, в котрих могли брати участь людина, бажуюча одружитися, і члени її роду.

Шлюбну пару вибирали через цілу мережу добре організованих інституцій : сільську громаду, молодіжні об'єднання (парубоцькі та дівочі громади), зокрема на вечорницях. Проте сватів засилали після родинної ради, де зважали на такі соціальні відносини: духовно-психологічні (почуття кохання, спільність духовних інтересів, прихильність, психологічна сумісність); моральні (дотримування або порушення подружнього обов'язку батьків молодих, додержання суспільних обов'язків, вірності, честі, гідності як молодят, так і їх родини); економічні (виробництво засобів до життя та їх розподіл); культурні (передача та відтворення міжпоколінних культурних традицій). Крім того, зважали на генетичний чинник - родове древо, зокрема, здоров'я, плідність, доля роду тощо. На тому ж соціально-генетичному рівні вирішувалось: відмовляти сватам чи укладати з ними шлюбну угоду, котра набувала юридичної сили після заручин. Саме після заручин родина, котра вирішила відмовитись від шлюбної угоди, за законом повинна була сплатити морально-економічні збитки постраждавшому роду. Спираючись на праці /5,73-81;6;8;9;10;11;15;16,52-53,59-129/, звичасво-правовий комплекс власного весілля остаточно закріплював шлюб і єднання двох родів на соціально-юридичному та сакральному рівнях.

Так, шлюбний договір на соціально-юридичному рівні складався з:

1) громадського санкціонування моногамної сім'ї засобами державного законодавства, церковного вінчання, звичасвого права (статеве табу, посад молодих тощо);

2) визначення прав і обов'язків чоловіка і жінки по відношенню:

а) один до одного, до дітей, родини, суспільства (наприклад, своєрідним тлумаченням турботи і відповідальності батьків про дітей, де запорукою міцності роду є чесність жінки, було проведення радісного або осоромленого весілля) /5,78;10,12;16,123;37,303-304/;

б) до виробництва засобів до життя та їх розподілу, що складає економічні відносини між родами (оглядини майна молодого, придане молодій, спадкоємність сину від батька, дочці від матері тощо).

Упорядкування світу людини на сакральному рівні більш складне. Воно сповнено комплексом магічних дій, котрий проходить червоною

низкою через весь весільний обряд. Магічні ритуали є певним засобом укладання сакрального шлюбного договору на двох рівнях :

1) жертвоприношення «чужому» світові - світу Богів, домашнім божествам, предкам і навпаки.

2) охоронно-захисної та очищаючої магії - ізоляція або випровадження представників «чужого» світу нижчого рівня.

Так, М.Ф.Сумцов констатував такий факт у світогляді українського населення : «Боги, правителі шлюбу - сонечко готувало придане і зняряджувало молодих до вінця, світлий місяць зі своєю променястою дружиною - вечірньою зіркою видавали дівчину заміж і наділяли її щастям-долею» /33,9/. На його думку, як добрі, так і злі божаства супроводжували давнього слов'янина на кожному кроці. Від них, за думкою стародавньої лодини, і залежали сімейні взаємини та благополуччя. Присутність Богів на весіллі уявлялась або посередньою, або безпосередньою. Перше виявлялось символічно засобом короваю, вінка, горящої свічки /33,9/. Вони символізували Бога Сонця і були неодмінним атрибутом стародавніх весілля /25,4,39;26,29-32;33,8-9/. Ці предмети, на думку М.Ф.Сумцова, «в обрядному їх вживанні мали таке чи інше значення і відігравали в народному житті таку ж роль, як у більш пізній час іконопис та релігійна скульптура» /33,8/.

Наприклад, коровай, за визначенням О.Потебні, є символом заміжжя взагалі /25;53/. В народі вважалося, який буде коровай, в такому настрої на весіллі буде Бог - покровитель шлюбу. Від якості короваю залежало щастя молодої родини: коровай спечено вдало - подружжя буде щасливим, тріснутий коровай свідчить про загрозу розлучення, а загничений - про тяжку долю /6;52/.

За М.Сумцовим, коровай є головним предметом жертвоприношення богам, замінивши свого часу тварин /32,124-128;33,11;34,60/. Розглядаючи коровай, як «ряд» договорів між людиною і богом, М.Попович обгрунтував гіпотезу про те, що хліб є не тільки жертвоприношенням «чужому» світові, а і, навпаки, «Світ Богів», домашні божества, предки приносять жертву людям через коровай з метою відтворення, упорядкування всесвіту /24,49-50/. Якщо розглядати коровай як представника «Світу Богів», то він природно має і якості Богів і, певно, захищає молоде подружжя від представників «чужого» світу нижчого рівня, щоб вони не робили шкоди. Одночасно, він наділяє їх щасливою долею, добробутом, здоров'ям і плідністю. Тому стає зрозумілим, чому йому поклоняються та співають хвалебні пісні. Мабуть, подібно Сонцю, Місяцю та Зіркам він мав форму круга та іноді чотирикутника. За тлумаченням М.Поповича, круг має семантику зімкнення - це ідея єдності, цілісності як протилежність хаотичності, ідея захисту від зовнішніх природних стихій. Чотирикутник мав значення упорядкування безмежності світу /2,51-52/.

На думку В.Борисенко та Л.Силенка, акт спільного приготування і споживання обрядового хліба символізує передусім єднання двох родин і

освячення громадою новоствореної родини /6,52;28,378/. Але Л.Силенко стверджував, що споживання короваю на весіллі - це здійснення евхаристії (коміюон), тобто виконуючи містерійні обряди трансубстанції, вважалось, що хліб перетворюється в кров і тіло людські. При його споживанні відбувається процес кровозміщення двох родів /28,504/. Беручи до уваги те, що нині в людині «чуже» переважно викликає почуття занепокоєння та бажання як можна менше контактувати з ним. Природно, що людина намагається якщо не ізолюватися від «чужого» світу (відмова сватам), то укласти мир - договір (згода на весілля), намагаючись при цьому забезпечити в «своєму» світі порядок. Навряд чи стародавня людина мала протилежне бажання, таке, як змішатися з «чужим» світом і навести у своїй хаті хаос. Скоріше, коровай виступав предметом обміну між «чужими» світами на різних рівнях, зокрема, своєрідною платою за молоду. Слід підкреслити, що і молода для обох родів, котрі укладають шлюбну угоду, на якийсь час перетворюється на предмет купівлі- продажу, або як запорука миру між ворогуючими сторонами.

Так, розглядаючи магичні ритуали, що пов'язані з ініціацією молодої, прослідковується таке:

- для роду, до якого належить молода, вона символічно вмирає;
- для роду, в який молода переходить; вона народжується як жінка і приймається «своєю» як продовжувач роду; молода є «своєю» в «чужому» світі та «чужою» в «своєму» світі, одночасно «своя» в «своєму» і «чужа» в «чужому» світах.

У своїй основі, на сакральному і матеріальному рівнях, весільний обряд стверджує :

- 1) єднання двох родів (коровайні обряди);
- 2) народження нової сім'ї (посад);
- 3) приєднання нареченої до групи заміжніх жінок (покривання, підстригання, шлюбна ніч...);
- 4) перехід молодих до нового соціально-вікового стану (посад, покривання...);
- 5) перехід молодої до роду молодого (вкуп, культ домашнього вогнища молодого, зустріч свекрухою невістки).

Отже, весілля виступає перш за все як свято Богів, а потім людини. Воно складається з певного комплексу договорів - спосіб виконання котрих є ритуал :

- 1) упорядкування Всесвіту Богами;
- 2) упорядкування «свого» світу, світу людини власними силами на матеріальному і духовному, реальному і нереальному рівнях.

У своєрідному комплексі весільні ритуали являли собою картини народної моралі, звичаєве право, етнічні норми та світоглядні уявлення, що формувалися протягом століть. У весільній обрядовості простежується спадкоємність між поколіннями, котра зберегла різноманітні часові

нашарування. Найдавніші з них набули рис архаїчності, оскільки їх первісний сенс не відповідав новим соціальним умовам. Традиційне народне весілля є цінним науковим матеріалом для пізнання побуту народних мас у минулому. На жаль, сьогодні весільний обряд дуже трансформувався, а його головна функція звужилася до свята народження нової сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова Є.В. *Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии : Опыт реконструкции мировосприятия.* - М.: «Наука», 1984.-262 с. ил. АН СССР Ин-т востоковедения.
2. Багалій Д.І. *Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В.Кравченко; художник, упорядник іл. В.О.Ріака.* - Х.: Дельта, 1993. - 262 с. іл. / «Пам'ятки історичної думки України» /.
3. Багалій Д.І. *Нарис історії України : Доба натурал. госп-ва.* -К.: Час, 1994 -288с. : іл. -/Сер. «Україна. Голоси історії» /.
4. Байбурич А.К. *Ритуал : своё и чужое. //Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. Сборник научных трудов.* -Л.: «наука», 1990. -С.3-17.
5. Боплан, Гійом Левассер де. *Опис України / Гійом Левассер де Боплан / Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та перед. Я.І. Кравця.* -Львів : Каменяр, 1990. -301 с. і іл.
6. Борисенко В.К. *Весільні звичаї та обряди на Україні : Історико-етнографічне дослідження / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського; відп. ред. М.М.Пазяк.* -К.: Наукова думка, 1988. -192 с. і іл.
7. Буслаев Ф. *Древнерусская народная литература и искусство. Сочинение Ф. Буслаева. Исторические очерки русской народной словесности и искусства.* -Т.2. Изд. Д.Е. Кожанчикова. - Санкт-Петербург. Тип. «Общественная польза» 1861. -429 с.
8. *Весілля, У 2-х книгах. Кн. 1. Упорядкування текстів, примітки М.М.Шубравської. Нотний матеріал упорядкував О.А.Правдюк. Редакційна колегія : О.Б.Дей, М.М.Гордійчук, К.Г.Гуслистий, О.А.Правдюк, М.П.Стельмах, І.С.Сухобрус.* -К.: Наукова думка, 1970. -452 с.
9. *Весілля, У 2-х кн. Кн. 2. Упорядкування текстів, примітки М.М.Шубравської. Нотний матеріал упорядкував О.А.Правдюк. Записи др. пол. ХІХ - поч. ХХ ст.* -К.: Наукова думка, 1970. -479 с.
10. *Весільні пісні у 2-х книгах. Кн. 1. Полісся, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Степова Україна. /Упорядкування, примітки М.М.Шубравської. Нотний матеріал упорядкував А.І.Іваницький.* -К.: Наукова думка, 1982. -871 с.

11. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. -Т.2. Ч. 3,4. Мюнхен.: Українське видавництво, 1966. -442 с. /3/ с.
12. Гончаренко Іван. Уваги до українського національного характеру. -Новий Ульм.: «Українські вісті», 1961. -29 с.
13. Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII - первой половины XX ст. -К. Наукова думка, 1988. -213 с.
14. Григорієв Н.Я. Українська національна вдача. -Видання української видавничої спілки в Канаді. -Вінніпег, Манітоба, 1941. -61 с.
15. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края. Под ред. В.В.Иванова. Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета. -Х.: Тип. Губ. Правления, 1898.- Т.1. -1012 с.
16. Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. -К.: Наукова думка, 1974. -157/3/ с.
17. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. Пер. с нем. К.Д.Цивинной. Примеч. Т.А.Бернштам, Т.В.Станюкович и К.В.Чистова. После­словие К.В.Чистова. -М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. -511 с.: ил./Этнографическая библиотека/.
18. Земцовский И. Мелодика календарных песен. Л. :-«Музыка», Ленингр. отделение, 1975. -224 с.
19. Культура і побут населення України : навч. посібник /В.У.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. -К.: Либідь, 1991. -232 с., іл.
20. Полное собрание русских летописей. -Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку.- М.: Из-во восточной литературы, 1962
- / Воспроизведение текста издания 1926-1928 г. под ред. акад. Е.Ф.Карского. -579 с.
21. Полное собрание русских летописей. -Т.2. Ипатьевская летопись. М.: Из-во восточной литературы, 1962. / Воспроизведение текста издания 1908 г. -XVI + 938 + 87 + /У/с.
22. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссией, -Т.Ш. -IV. Новгородские летописи. - Санкт-Петербург. В типографии Эдуарда Праца, 1841. -308 + /I-X/с.
23. Полное собрание русских летописей. -Т.14. 1. Повесть о честном житии царя и великого князя Федора Ивановича всея Руси. 2. «Новый летописец». 3. Указатели к Никоновской летописи IX-XIII вв. -М.: «Наука». Гл. Ред. восточной литературы, 1965. // Воспроизведение текста тома XIV с издания 1910 г., указатели к Никоновской летописи с изд. 1918. -154 с. + 285 с.
24. Попович М.В. Мировоззрение древних славян. -К.: Наукова думка, 1985. -167 с.

25. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. Сочинение А.А.Потебни. -М.: в Университетской типографии. /Катков и К/, 1865. -310 /VII/с.
26. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. О связи некоторых представлений в языке. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. О доле и сродных с нею существах. Из-е -2. -X.: Изд. М.В.Потебня. Тип. «Мирный труд», 1914. -243 с.
27. Рыбаков Б. Язычество древних славян. -М.: Наука, 1981, -607 с. шл. АН СССР, Отд-ние истории, Ин-т археологии.
28. Силенко Лев. Мага Віра. -Нью-Йорк, Оріана, 1979. -1428 с.
29. Скуратівський В.Т. Вінець. -К.: Вид-во УСГА. 1994. -240 с., /12/.
30. Субтельний Орест. Україна : Історія. Найдавніші часи. Київська Русь. Польсько-литовська доба. Козацька ера. Під імператорською владою. Україна у ХХ столітті./ Переклад з англійської Ю.Шевченка / -X.: «Еврика-дефакт», 1993 . -350 с.
31. Сумцов Н.Ф. Научное изучение колядок и щедринок. / Оттиск из февральской книжки «Киевская старина» за 1886 г. / - К.: Тип. А.Давиденко, 1886.-30 с.
32. Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах преимущественно русских. -X.: Тип. И.В.Попова. 1881. -206 с. /1У/.
33. Сумцов Н.Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы. /Издание редакции «Киевской старины» / -К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1885. -20 с.
34. Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях. -X.: Тип. М.Зильберга, 1885. 137 с. + /3/.
35. Теорія та історія світової і вітчизняної культури : Підручник. /Гобач Н.Я., Гелей С.Д., та ін. -Львів .: Каменяр, 1992. -166 с.
36. Токарев С.А. Ранние формы религии. -/Предисловие В.П.Алексеева/. -М.: Политиздат, 1990. -621 + /1/ с., /8/ шл. 1 шл. -Б-ка атеист. лит.
37. Українська художня культура : Навч. посібник. /За ред. І.Ф.Ляшенка. -К.: Либідь, 1996. -416 с.